תפילות אבות תקנום

וַיַּשְׁכֵּם אַבְרָהָם בַּבֹּקֶר אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר עָמַד שָׁם אֶת פְּנֵי ה׳ : (בראשית יט כז).[1]

וַיֵּצֵא יִצְחָק לָשׂוּחַ בַּשָּׂדֶה לִפְנוֹת עָרֶב: (בראשית כד סג).[2]

וַיִּפְגַּע בַּמָּקוֹם וַיָּלֶן שָׁם כִּי בָא הַשֶּׁמֶשׁ ...: (בראשית כח יא).[3]

מסכת ברכות דף כו עמוד ב – מה מקור התפילות

רבי יוסי ברבי חנינא אמר: תפילות אבות תקנום;[4] רבי יהושע בן לוי אמר: תפילות כנגד תמידין תקנום.[5]

תניא כוותיה דרבי יוסי ברבי חנינא: אברהם תיקן תפילת שחרית, שנאמר: ״וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם״ (בראשית יט כז), ואין עמידה אלא תפילה, שנאמר: ״ויעמוד פינחס ויפלל״ (תהלים קו ל).[6] יצחק תיקן תפילת מנחה, שנאמר: ״ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב״ (בראשית כד סג) ואין שיחה אלא תפילה, שנאמר: ״תפילה לעני כי יעטוף ולפני ה׳ ישפוך שיחו״ (תהלים קב א).[7] יעקב תיקן תפילת ערבית, שנאמר: ״ויפגע במקום וילן שם״ (בראשית כח יא), ואין פגיעה אלא תפילה, שנאמר: ״ואתה אל תתפלל בעד העם הזה ואל תשא בעדם רנה ותפילה ואל תפגע בי״ (ירמיהו ז טז).[8]

ותניא כוותיה דרבי יהושע בן לוי: ״מפני מה אמרו תפילת השחר עד חצות – שהרי תמיד של שחר קרב והולך עד חצות ... ומפני מה אמרו תפילת המנחה עד הערב – שהרי תמיד של בין הערביים קרב והולך עד הערב ...[9]

---

[1] שלוש פעמים מוזכר בפרשת וירא הביטוי ״וישכם אברהם בבוקר״: פעם ראשונה כאן, לאחר הפיכת סדום; פעם שנייה בעת גירוש הגר וישמעאל (פרק כא פסוק יד) ופעם שלישית בעקידה (פרק כב פסוק ג). ומכולם, נבחר הפסוק הזה, לאחר הפיכת סדום, כמקור לתיקון תפילת שחרית ע״י אברהם. מדוע? כפשוטו, משום שכתוב שם הפועל עמ״ד - ״ואין עמידה אלא תפילה״ (המדרשים להלן). ומדרשו, דווקא לנוכח המראה הנורא של הפיכת סדום ולאחר שבקשתו של אברהם למען הצלת סדום לא צלחה, הוא מתקן תפילה. לנוכח עשנה המיתמר של סדום ״ההפוכה כמו רגע״, לנוכח אי הצלחתו להצילה (האם ידע שלוט ניצל?), מתקן אברהם את תפילת שחרית! אבל במקרים של נגיעה אישית, מעדיף אברהם לקבל את הציווי ולא לנסות להעביר את רוע הגזירה בתפילתו. מדוע?

[2] פרשני המקרא פרשו פסוק זה בדרך הפשט. רשב״ם: ״לשוח בשדה – כדכתיב: וכל שיח השדה. כלומר לטעת אילנות ולראות עניני פועליו״. וברמב״ן: ״ויצא לפנות ערב לשוח בשדה עם רעיו ואוהביו אשר שם״. ואבן עזרא איוב ל ד: ״לשוח בשדה – ללכת בין שיחי השדה״. אבל במדרש: ״אין שיחה אלא תפילה״, כפי שנראה. ראו דברינו לשוח בשדה בפרשת חיי שרה.

[3] ראו דברינו ויפגע במקום בפרשת ויצא.

[4] עפ״י המדרש (להלן הכל עפ״י דרשות) כבר קדם נח לאבות בתפילה. ראו תנחומא (בובר) פרשת נח סימן יז: ״כשהיה נח בתוך התיבה היה תדיר מתפלל, שנאמר: על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא רק לשטף מים רבים אליו לא יגיעו ... ומה היה מתפלל? הוציאה ממסגר נפשי״ (ואח״כ לא הסכים לצאת עד שהקב״ה יישבע לו שלא יביא עוד מבול לעולם – האם גם זו תפילה?).. ובמדרש תהלים (שוחר טוב; בובר) מזמור כט משמשת תפילה זו בסיס לברכת ״שומע תפילה״, שהקב״ה שמע את תפילתם של באי התיבה. אבל הייתה זו תפילה לשעתה כפי שמצאנו כמותה במקרא עצמו אצל אברהם עצמו (בראשית פרק כ), אצל משה (במדבר יא, כא ועוד מספר פעמים), אצל חנה (שמואל א פרק א), שמואל (שם פרק יב), דוד (שמואל ב פרק ז), שלמה (מלכים א פרק ח) ועוד. כל אלה הן תפילות אד-הוק ולא סדר תפילה קבוע שעליו דנה הגמרא (סדר שאולי המעיט עם השנים את התפילות הספונטניות וזה נושא מעניין אחר).

[5] נחלקו ר׳ יוסי בן חנינא ור׳ יהושע בן לוי מה הוא מקור התפילה (הקבועה שיש לה זמן) ומי תיקן אותה? האם מקורה באבות או בעבודת בית המקדש וסדר הקורבנות היומי שם? סוגיה זו נמצאת בראש פרק רביעי: תפילת השחר, מסכת ברכות, הפותח במשנה הדנה בזמני התפילה: ״תפילת השחר עד חצות. רבי יהודה אומר: עד ארבע שעות. תפילת המנחה עד הערב. רבי יהודה אומר: עד פלג המנחה. תפילת הערב אין לה קבע ושל מוספין כל היום. רבי יהודה אומר: עד שבע שעות״. ראו פירוש שטיינזלץ שם שמסביר את הקשר בין שתי המחלוקות – זו של התנאים (המשנה) בדבר מועדי התפילה וזמניה וזו של האמוראים - בקטע שהבאנו, בדבר מקור התפילה.

[6] זה שעמידת אברהם (כל עמידה) היא תפילה (תפילת עמידה), לומדים מהפסוק בתהלים ״ויעמד פנחס ויפלל״! פסוק שעליו אומרת הגמרא בסנהדרין פב ע״ב: ״מלמד כביכול שעשה פלילות עם קונו״! ובתנחומא פרשת בלק סימן כא: ״ויעמד פנחס ויפלל - שהוא עושה את הדין .. שנאמר: ונתן בפלילים״. ראו גם תפילת חנה (דברינו בראש השנה) ועמידתה בעימות הקשה שלה עם עלי, שמואל א פרק א ומסכת ברכות לא ע״ב. לשון פל״ל הולכת לשני הכיוונים: הכנעה או התדיינות, ואולי כיוון אחד הם. שהרי גם אברהם מתווכח קשות עם הקב״ה בעניין סדום: ״חלילה לך מעשות כדבר הזה להמית צדיק עם רשע״. ראו דברינו חלילה לך מעשות כדבר הזה בפרשת וירא. ראו להלן שגם השורש פג״ע הוא תפילה. ראו שמואל א ב כה: ״אִם יֶחֱטָא אִישׁ לְאִישׁ וּפִלְלוֹ א-לֹהִים וְאִם לה׳ יֶחֱטָא אִישׁ מִי יִתְפַּלֶּל לוֹ״. ראו גם: ״רְאֹה פָנֶיךָ לֹא פִלָּלְתִּי״ (בראשית מח יא, בדברינו פגישת יעקב ויוסף בפרשת ויגש) והמפרשים שם (רשב״ם). וזה נושא נכבד שיש לדון עליו בנפרד.

[7] ראו תוספת מדרש שכל טוב (בובר) בראשית פרק כד סג: ״ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב - להתפלל לפני בוראו שהיה מוראו תמיד על פניו שלא ינסהו. לפיכך הוסיף על מעשה אביו, שאביו היה מתפלל בבקר לבד, וזה הוסיף וקבע תפילת המנחה״.

[8] ראו דברים רבה ב א: ״עשרה לשונות נקראת תפילה: שועה, צעקה, נאקה, רינה, פגיעה, ביצור, קריאה, ניפול ופילול ותחנונים״. ונעדרה משם ״שיחה״ היא תפילתו של יצחק. (ונשמטה גם ״עתירה״ גם היא קשורה ליצחק, ראו דברינו עתירה בפרשת תולדות), האם שגגה היא, השמטה שלא במתכוון?

[9] ״ומפני מה אמרו תפילת הערב אין לה קבע ... ומפני מה אמרו של מוספין כל היום ...״. ברייתא זו מפרטת את זמני התפילה המוזכרים במשנה שבראש הפרק (ראו הערה 5 לעיל) וקושרת אותם עם זמני הקורבנות והעבודה בבית המקדש. ראו שם. אי לכך, היא נראית כחיזוק רב לשיטתו של ר׳ יהושע בן לוי ונראה שזו גם מסקנת הגמרא שם.

אמר לך רבי יוסי ברבי חנינא: לעולם אימא לך תפילות אבות תקנום ואסמכינהו רבנן אקרבנות. דאי לא תימא הכי - תפילת מוסף לרבי יוסי ברבי חנינא מאן תְּקָנָהּ? אלא: תפילות אבות תקנום, ואסמכינהו רבנן אקרבנות.[10]

מסכת ברכות דף כז עמוד ב – המקרה המיוחד של תפילת ערבית

״תפילת הערב אין לה קבע״ - מאי אין לה קבע? ... כמאן דאמר: תפילת ערבית רשות ... רבן גמליאל אומר: חובה, רבי יהושע אומר: רשות.[11] אמר אביי: הלכה כדברי האומר חובה. ורבא אמר: הלכה כדברי האומר רשות.[12]

מדרש תהלים (בובר) מזמור נה – מקור נוסף

״ערב ובקר וצהרים אשיחה״ - אמר ר׳ שמואל מיכן שאדם צריך להתפלל שלוש תפילות ביום.[13] ומי תיקן אותם? אבות העולם תיקנום. אברהם תיקן תפילת שחרית, שנאמר: ״וישכם אברהם בבקר״ ... יצחק תיקן תפילת מנחה, שנאמר: ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב ... יעקב תיקן תפילת ערבית, שנאמר: ״ויפגע במקום וכו׳ ״.[14] ... אמר דוד הואיל ואבות תקנום, אף אני: ״ערב ובקר וצהרים אשיחה״.[15]

רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים א ה-ו – עיקר הדין כשיטת רבי יהושע בן לוי

וכן תקנו שיהא מנין התפילות כמנין הקרבנות, שתי תפילות בכל יום כנגד שני תמידין, וכל יום שיש קרבן מוסף תקנו בו תפילה שלישית כנגד קרבן מוסף. ותפילה שהיא כנגד תמיד של בוקר היא הנקראת תפילת השחר, ותפילה שכנגד תמיד של בין הערבים היא הנקראת תפילת מנחה ותפילה שכנגד המוספין היא נקראת תפילת המוספין.[16]

וכן התקינו שיהא אדם מתפלל תפילה אחת בלילה, שהרי איברי תמיד של בין הערבים מתעכלין והולכין כל הלילה ... כענין שנאמר: ״ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי״ (תהלים נה יח). ואין תפילת ערבית

---

[10] קושיה נוספת על שיטת ר׳ יוסי בן ר׳ חנינא היא מתפילת מוסף, תפילה רביעית בשבתות וימים טובים. לשיטתו, מי תקן אותה? ולכן הוא מסכים שאמנם המסורת הקדומה היא תפילת האבות, אבל התפילות שאנו נוהגים היום, בפרט זמניהם, הן בעקבות עבודת בית המקדש ותקנת חכמים: ״וכי עיינו במוספים ולא מצאו תפילה כנגדה – עמדו הם ותקנוה״ (רש״י שם). וגם לתפילת נעילה אין דמות באבות ונסמכת על נעילת השערים במקדש. מנגד, חוזרת ועומדת תפילת ערבית שיש לה מקור באבות ואין לה מקור במקדש. אז אולי גם ר׳ יהושע בן לוי יצטרף לשילוב שתי השיטות: האבות ובית המקדש?.

[11] ומכאן באה המחלוקת הגדולה שבסופה הדיחו את רבן גמליאל מהנשיאות, ראו הגמרא שם ודברינו בו ביום שהעבירו את רבן גמליאל מנשיאותו בדפים המיוחדים.

[12] לדעת רוב מפרשי התלמוד ובעלי השו״ת יש קשר ברור בין הדיון אם תפילת ערבית היא רשות או חובה והדיון מה מקור התפילות האם האבות או הקורבנות. מי שסבור שמקור התפילה הוא הקורבנות (שיטת ר׳ יהושע בן לוי), סבור שתפילת ערבית היא רשות, שכן הקטר חלבים ואברים שהתקיים בלילה איננו קורבן נוסף ואיננו מעכב. לעומתו, מי שסבור שמקור התפילה הוא האבות, כשיטת ר׳ יוסי בר׳ חנינא, סבור שתפילת ערבית היא חובה, שכן אין הבדל בין מה שתיקן יעקב ומה שתקנו אברהם ויצחק. ראו שו״ת מהריט״ץ חלק א סימן ע: ״כיון דמשמע ממתניתין דתפילת ערבית רשות, משמע דלא כר׳ יוסי ברבי חנינא. דאי כר׳ יוסי ברבי חנינא מאי שנא ערבית משחרית ומנחה? הרי ערבית תקנה יעקב אבינו ׳בחיר שבאבות׳. אלא ודאי הלכתא כר׳ יהושע בן לוי ... וכולה תקנת חז״ל היא״. קבלנו משוואה מעניינת: תפילת ערבית רשות – מקור התפילות הוא עבודת בית המקדש; תפילת ערבית חובה – מקור התפילות הוא האבות (ודוד שנראה במדרש הסמוך על הפסוק: ״ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי״ מתהלים נה). להלכה נפסק שתפילת ערבית היא רשות כרבא ולא כאביי (ראו רמב״ם בהמשך). אבל כולם גם מדגישים שבימינו היא למעשה חובה, כי כך קבלנו על עצמנו במרוצת הדורות. אי לכך, האם נוכל לומר שעכשיו שאין לנו בית מקדש וקורבנות והתפילה היא ״תשלום פרים״ (נשלמה פרים שפתינו), נסגר המעגל וחזרנו לתקופת האבות ולתפילה שמקורה בהשתנות היום ומעגל הטבע, החיים והעשייה שסביבנו? שוב, האם גם ר׳ יהושע יצטרף לשיטה זו, או שמא הוא יקפיד גם אחרי החורבן על מקור התפילות בבית המקדש דווקא במעין זכר למקדש ו״מהרה יבנה המקדש״?

[13] פסוק זה מתהלים משמש מקור שלישי לנושא התפילה ומצוטט במדרשים ופוסקים רבים, בד״כ בהקשר עם השיטה של תפילות אבות תקנום אבל גם בהקשר עם שיטת הקורבנות (ראה רמב״ם להלן). ומכאן אפשר להתחיל דיון נוסף: האם אפשר להתפלל בכל עת (להוסיף תפילות) או ש״ערב ובוקר וצהריים אשיחה״ ותו לא.

[14] דורשי רשומות מצאו שהאות השנייה של כל אב היא זמן התפילה שתיקן. האות השנייה של אברהם: ב״ת - בוקר, יצחק: צד״י – צהריים ויעקב: ע״ן - ערב.

[15] מדרש זה הולך כולו בשיטתו של ר׳ יוסי ברבי חנינא המקורית שתפילות אבות תקנום ולא לפי סיכום הגמרא בברכות. זאת ועוד, המדרש מציג קשר ישיר בין האבות לדוד ומתעלם לחלוטין מעבודת הקורבנות. המדרש עצמו הוא מאוחר ולאחר חורבן הבית, אך הוא משלב את דוד שהיה לפני הקמת בית המקדש. בניגוד לרשימת המתפללים הקדומה שהבאנו בהערה 4 לעיל ש, דוד מגדיר ׳תפילות קבע׳ במועדים ובזמנים כחלק מחיי האדם והשתנות הטבע. ראו שאילתות דרב אחאי גאון פרשת לך לך שאילתא ח: ״שאילתא דמחייבין דבית ישראל לצלויי תלתא זימני ביומא שנאמר: ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי ואמר רבי יוסי ב״ר חנינא תפילות אבות תיקנום. אברהם תיקן תפילת שחרית שנאמר: וישכם אברהם בבקר ... יצחק תיקן תפילה של מנחה שנאמר: ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב ... יעקב תיקן תפילה של ערבית שנאמר: ויפגע במקום וילן שם ...״. ראו שאילתא זו שדנה באריכות בנושא ואינה מזכירה כלל את עניין הקורבנות, אלא רק את האבות ודוד. ונראה שבאנו לנושא מורכב: מה המשקל להלכה של מדרשי אגדה. ראו הדף אגדה סותרת הלכה בדפים המיוחדים.

[16] ואיפה תפילת ערבית? התשובה: בקטע הבא.

חובה כתפילת שחרית ומנחה, ואע״פ כן, נהגו כל ישראל בכל מקומות מושבותיהם להתפלל ערבית וקבלוה עליהם כתפילת חובה.[17]

מדרש תנחומא פרשת מקץ סימן ט – דניאל מצטרף

ילמדנו רבינו: עד כמה תפילות חייב אדם להתפלל בכל יום? כך שנו רבותינו: אין מתפללין יותר מג׳ תפילות שתקנו אבות העולם, אברהם תקן תפילת שחרית ... יצחק תקן תפילת מנחה ... יעקב תקן תפילת ערבית ... ואף דניאל כתיב ביה: ״וזמנין תלתא ביומא הוא בריך על ברכוהי וגו׳ ״ (דניאל ו) ולא פירש באיזה שעה, עמד דוד ופירש: ״ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי״ (תהלים נה).[18]

לפיכך אין אדם רשאי להתפלל יותר משלש תפילות ביום, ורבי יוחנן אמר ולואי יתפלל אדם והולך כל היום.[19]

ספר אור זרוע ח"א הלכות שליח ציבור סימן קיד – תפילת הציבור בוודאי מהמקדש

... והא למדת שאין לכהן להקריב אלא בהסכמת הבעלים והכי נמי אין לשליח צבור להתפלל אלא בהסכמת כולם. וכשהוא מתפלל אז מקריב קרבן צבור, דתפילה היינו עבודה ... וכבר איפלגו ר׳ יוסי ב״ר חנינא ור׳ יהושע בן לוי ... וכוותיה קיימא לן.[20] ותו דמסקנא דלר׳ יוסי בר חנינא נמי אסמכינהו רבנן אתמידין. הא למדת כששליח צבור מתפלל אז הוא מקריב קרבן צבור. ואם המיעוט אינם חפצים בעבודתו האיך יוצאים? הא אינו יוצא אפילו חפץ בעבודתו עד שיעמוד על גביו. הא למדת שאין הכהן רשאי להקריב קרבנו אלא א״כ שיודע שמסכים לעבודתו. והכי נמי אין שליח צבור נעשה שליח צבור אלא א״כ יודע שהצבור מסכימים לעבודתו.[21]

בראשית רבה סח – כנגד שלוש פעמים שהיום משתנה

אמר ר׳ יהושע בן לוי: אבות הראשונים התקינו שלש תפילות ...[22] אמר ר׳ שמואל בר נחמן: כנגד ג׳ פעמים שהיום משתנה. בערבית צריך אדם לומר: יהי רצון מלפניך ה׳ א-להי שתוציאני מאפילה לאורה. בשחרית צריך לומר: מודה אני לפניך ה׳ א-להי שהוצאתני מאפילה לאורה. במנחה צריך אדם לומר: יהי רצון מלפניך ה׳ א-להי שכשם שזכיתני לראות חמה בזריחתה כך תזכני לראותה בשקיעתה.[23]

---

[17] נראה בברור שרמב״ם פוסק להלכה כשיטת ר׳ יהושע בן לוי שהתפילות יסודן בעבודת המקדש ואין בדבריו כאן זכר לתפילת האבות. רמב״ם גם פוסק שתפילת ערבית היא רשות בעיקרה (אלא ש״קבלוה עליהם כתפילת חובה״). שים גם לב לסדר הדברים: תחילה, תפילת שחרית ומנחה – כנגד שני התמידים (העבודה בבית המקדש הייתה מבוקר עד ערב). התפילה השלישית היא תפילת מוסף (שנוהגת רק בשבתות וימים טובים) ורק בסוף הוא חוזר לסדר יום חול ומזכיר את תפילת ערבית. הבסיס הוא שתי תפילות ביום! רמב״ם אמנם מזכיר את הפסוק מתהלים נה ״ערב ובוקר וצהריים אשיחה״, אבל קושר גם אותו לעבודה בבית המקדש דרך הקטר החלבים והאיברים שנעשה כל הלילה (ראו משנה ראשונה במסכת אבות שעבודה זו משמשת אסמכתא לקריאת שמע של ערבית). לאבות אין כל זכר ברמב״ם זה. אבל בהלכות מלכים ט א קובע רמב״ם: ״על ששה דברים נצטווה אדם הראשון: על ע״ז, ועל ברכת השם, ועל שפיכות דמים, ועל גילוי עריות, ועל הגזל, ועל הדינים ... הוסיף לנח אבר מן החי ... נמצאו שבע מצות. וכן היה הדבר בכל העולם עד אברהם. בא אברהם ונצטוה יתר על אלו במילה והוא התפלל שחרית. ויצחק הפריש מעשר והוסיף תפילה אחרת לפנות היום. ויעקב הוסיף גיד הנשה והתפלל ערבית ... עד שבא משה רבינו ונשלמה תורה על ידו״. האם רמב״ם הראשון הוא להלכה והשני דברי אגדה? ראו שו״ת יביע אומר חלק ח אורח חיים סימן ט שדן בנושא.

[18] לדוד מצטרף דניאל שמעיד על עצמו שהיה מתפלל שלוש פעמים ביום וביחד עם ר׳ שמואל בר נחמן להלן על שלוש הפעמים שהיום משתנה בין אפילה לאורה ובין זריחה לשקיעה, נראה שיש בידינו אוסף נכבד של דרשות שתומכות בשיטה של שלוש תפילות וחיזוק למעמדה של תפילת ערבית אותה תיקן יעקב. שימו לב ללשון המדרש: ״עד כמה תפילות חייב אדם להתפלל בכל יום?״ – על חובה הוא מדבר. וכל זה כאמור בתפילות הקבע והתפילה בציבור. ראו בהמשך המדרש שם את דברי ר׳ יוסי בן חלפתא: ״עתים הם לתפילה, שנאמר: ואני תפלתי לך ה׳ עת רצון (תהלים סט יד), אימתי עת רצון? בשעה שהצבור מתפללין״.

[19] במשפט אחרון זה עובר המדרש לדון בנושא הוספת תפילות. לא נראה שהכוונה לאסור תפילות ספונטניות כפי שהזכרנו כבר לעיל, אלא להארכה ותוספת על תפילות הקבע. דווקא המקורות שאינם קושרים את התפילה לעבודת בית המקדש: האבות שתקנו את התפילה, הפסוקים בתהלים ובספר דניאל, הם שמשמשים בסיס למגבלה ״אין אדם רשאי להתפלל יותר משלש תפילות ביום״. נראה שלא בכדי לא נזכרת כאן השיטה התולה את התפילה בקרבנות, משום שבבית המקדש כן הייתה עבודה תמידית מעבר לתמיד של שחרית ומנחה. ואולי זו שיטת ר׳ יוחנן שמתיר ואף רואה שבח בתפילה כל היום – ראו המשמרות והמעמדות שליוו את עבודת המקדש לאורך כל היום (כל השבוע, בירושלים ובעיר המחוז). ראו בהמשך המדרש שם הסיפור על אנטונינוס ורבי שעשה לו 'הצגה' של מתן כבוד: קירי, קירי והערת אנטונינוס: מה אתה מבזה על המלכות. ועניין תפילה כל היום נראה שהיא מחלוקת בתלמוד, ברכות כא ע״א מול ברכות לא ע״א וכבר הקדשנו לנושא את הגיליון ולוואי שיתפלל אדם כל היום בדפים המיוחדים.

[20] שנפסקה הלכה כר׳ יהושע בן לוי וגם ר׳ יוסי ברבי חנינא הסכים לכך חלקית, בגלל תפילת מוסף, כפי שראינו לעיל.

[21] תפילת האבות הייתה ביסודה תפילת היחיד. גם זמנה שהיה מוגדר בשלוש תקופות היום העיקריות: בוקר צהריים וערב, לא היה תָּחוּם בשעות מדויקות. בית המקדש לעומת זאת היה עבודת הציבור ובשעות מדויקות. אי אפשר לגזור את תפקידו של שליח הציבור, אלא מתוך עבודת בית המקדש והקרבת הקורבנות. ובתפילת ערבית אכן אין חזרת ש״ץ כי היא רשות ואיננה כנגד קרבן.

[22] כאן ר׳ יהושע בן לוי הוא שאומר תפילות אבות תקנום. חילופי שמות (ושיטות) הוא דבר שכיח במדרשים אם בעקבות מסורות קדומות שונות ואם בעקבות ידם של המעתיקים, המסדרים, העורכים והמו״לים לדורותיהם.

[23] לא נראה שמדובר כאן בשיטה רביעית ״כנגד ג׳ פעמים שהיום משתנה״, אלא הסבר נוסף לשיטת ר׳ יוסי בר׳ חנינא שמקור התפילה הוא באבות האומה, אשר הגיעו לרעיון התפילה עקב התבוננתם בעולם שסביבם, כאברהם שהביט סביבותיו וראה בבריאה את

ירושלמי ברכות פרק ז הלכה ג – משה קובע נוסח

אמר רבי פינחס: משה התקין מטבעָהּ של תפילה האל הגדול הגיבור והנורא.[24]

תנחומא פרשת כי תבא סימן א – משה קבע את שלוש התפילות

״היום הזה ה׳ אלהיך מצוך לעשות את החוקים האלה ואת המשפטים״ (דברים כו טז). זה שאומר הכתוב: ״בואו נשתחוה ונכרעה נברכה לפני ה׳ עושנו״ (תהלים צה) - והלא כריעה בכלל השתחויה והשתחויה בכלל כריעה, ומה תלמוד לומר: ״נשתחוה נכרעה נברכה״? אלא צפה משה ברוח הקודש וראה שבית המקדש עתיד ליחרב והבכורים עתידין ליפסק,[25] עמד והתקין לישראל שיהיו מתפללין שלושה פעמים בכל יום, לפי שחביב תפילה לפני הקב״ה מכל מעשים טובים ומכל הקרבנות.[26]

שבת שלום 9
מחלקי המים

מים אחרונים: כל המקורות שמצאנו לשלוש התפילות, כולל ערבית שהיא חובה ולא רשות: מתקופת האבות, מהפסוק בתהלים וממדרש תנחומא שמשה התקין אותם - בניגוד לשיטת רבי יהושע בן לוי שיש בעצם רק שתי תפילות: ערבית ושחרית, כמו שהיו שני תמידים בבית המקדש– כל המקורות האלה, יכולים לשפוך אור חדש על המחלוקת הגדולה שגרמה להדחתו של רבן גמליאל מהנשיאות (ראו ברכות כז ע״ב שהבאנו לעיל). רבן גמליאל אשר פוסק שתפילת ערבית היא חובה והיא חלק בלתי נפרד מסדר תפילות היום, מנסה לקבוע סדר יום חדש לאחר החורבן ולנתק את התפילה מעבודת המקדש. ויש לו שלושה סימוכין טובים: האבות, משה ודוד. אך ר׳ יהושע בן חנניה שעומד כנגדו, רואה בתפילה המשך לעבודת המקדש ואינו מוכן למסד תפילה שאין לה מקבילה בעבודת המקדש – ״מהרה יבנה בית המקדש״. מחלוקתם היא בשאלה הבסיסית: איך לעצב את תוכנו של מקדש מעט שלאחר החורבן. ואולי לא בכדי לא הוכרעה הלכה זו עד ימינו, אבל נהגו ערבית כתפילת חובה לכל דבר וכל שלושת התפילות משלימות זו את זו אם שכח להתפלל באחת מהן.

מים אחרונים 2: נושא נוסף שנראה לקשר לתקנת התפילות הוא הדיון בגמרא ברכות כו ע״א לגבי השלמת תפילה למי ששכח (טעה) והחמיץ תפילה: ״טעה ולא התפלל ערבית - מתפלל בשחרית שתים, שחרית - מתפלל במנחה שתים! ... איבעיא להו: טעה ולא התפלל מנחה, מהו שיתפלל ערבית שתים? אם תמצא לומר טעה ולא התפלל ערבית מתפלל שחרית שתים - משום דחד יומא הוא, דכתיב: ויהי ערב ויהי בקר יום אחד, אבל הכא - תפילה במקום קרבן היא, וכיון דעבר יומו בטל קרבנו; או דילמא, כיון דצלותא רחמי היא - כל אימת דבעי מצלי ואזיל?״. ונפסק להלכה: ״טעה ולא התפלל מנחה - מתפלל ערבית שתים, ואין בזה משום דעבר יומו בטל קרבנו״. הדיון כאן הוא לגבי תפילת ערבית אם היא יכולה להשלים את תפילת מנחה ששייכת ליום הקודם (ערבית מתחילה יום חדש). אבל אפשר שיש כאן גם 'שיריים' לדעה שתפילת ערבית היא תפילה שונה מהשאר משום שאין לה מקור במקדש. ונושא זה צריך עיון נפרד.

מציאות הבורא (את ״בעל הבירה״, בראשית רבה לט א). ראו בדברינו אברהם יצחק ויעקב בפרשת תולדות שכל אחד מהאבות הגיע לאמונה בכוחות עצמו ולא רק במסורת מאבותיו. ואם כך, אפשר אולי לחבר לכאן את המדרשים שכל אב מאבות האומה גם הגדיר מקום אחר לתפילה: אברהם עם הר, יצחק עם שדה ויעקב עם בית (פסיקתא רבתי לט, פסחים פח ע״א ועוד). ראו הרחבה על כך בדברינו לשוח בשדה בפרשת חיי שרה. עוד יש להעיר על דרשה פיוטית זו שאמנם היא נתלית באבות, אך משנה את הסדר לפי סדר היום: ערבית (יעקב), שחרית (אברהם), מנחה (יצחק). שחרית היא תפילת הודיה על היום החדש והנוסף בחיינו, מנחה היא תפילת של ייחול (״אוחילה״) ושנזכה לסיים את היום בשלום ובלי פגע, ערבית היא תפילה של תקווה מהולה בחרדה בבחינת ״בידך אפקיד רוחי״ – הליכה את האפילה שבקצה שלה שוב תאיר האורה. איזו מהתפילות היא הכי חזקה?

[24] ראינו את האבות, ספר בראשית, בקצה האחד ואת דוד, ספר תהילים, בקצה השני וגם את דניאל. היכן משה? משה נמצא בין האבות ובית המקדש. משה התקין את מטבע הלשון של התפילה. נכון יותר, התחיל בהתקנת נוסח התפילה. ראו גם מדרש תהלים (בובר) מזמור יט: ״אמר ר׳ פנחס הכהן בר חמא: משה תיקן להם לישראל סדר תפילה, שנאמר: כי ה׳ אלהיכם הוא אלהי האלהים ואדוני האדונים האל הגדול הגבור והנורא (דברים י יז). הגדול - שעשה גדולות במצרים, הגיבור - שעשה גבורות על הים, והנורא - שהוקם המשכן בימיו, שנאמר: נורא אלהים ממקדשיך (תהלים סח לו)״. משה לא קשור במספר התפילות ומקומן, אלא רק בנוסח ובסדר התפילה. התפילה שאנו מדברים עליה כל הזמן היא תפילת עמידה - תפילת שמונה עשרה (שהגם שבינתיים הפכה לתשע עשרה, לא שינתה את שמה). כיצד אנו מתחילים את תפילת שמונה עשרה? ״ברוך אתה ה׳ אלוהינו ואלוהי אבותינו, אלוהי אברהם, אלוהי יצחק ואלוהי יעקב. האל הגדול הגיבור והנורא וכו׳. אנו פותחים בשבח האבות, לכל השיטות, וממשיכים בנוסח שהתקין משה. והרי לנו את משה שמצטרף לאבות ולדוד. וכבר הארכנו לדון בנוסח האל הגדול הגיבור והנורא בדברינו בפרשת עקב והקדשנו דף מיוחד לתפילת שמונה עשרה בפרשת פקודי.

[25] ראו דברים פרק כו שהוא פרשת הביכורים שאנו גם קוראים בליל הסדר. הפסוק שהוא דורש: ״הַיּוֹם הַזֶּה ה׳ אֱלֹהֶיךָ מְצַוְּךָ לַעֲשׂוֹת אֶת הַחֻקִּים הָאֵלֶּה וְאֶת הַמִּשְׁפָּטִים״ הוא לכאורה כבר ענין חדש, ראו פרק כו שם, אך עדיין ״מעניין לענייַן באותו עניין״ (קידושין ו ע״א).

[26] מדרש זה מכניס את משה למעגל מייסדי התפילה ומצרפו לאבות ולדוד. לא רק נוסח התפילה ומטבעה הסדיר משה, אלא אף עצם שלוש התפילות, היינו, את החובה להתפלל שלוש פעמים ביום. משה צופה שעתיד בית המקדש ליחרב ו״נשלמה פרים שפתינו״. רק חסר הקשר עם האבות ובאמת לא ברור מדוע לא חש הדרשן לקשר את משה שצופה לתקופה שלאחר החורבן, עם תקופת האבות שלפני המשכן ועבודת הקרבנות.